

היאוש מן הגאולה והתקווה המשיחית בכתבי ר' שלמה לבית הלוי משאלוניקי

מאת יוסף הקר

ר' שלמה בן יצחק לבית הלוי, מאישיה הבולטים של יהדות שאלוניקי במחציתה השנייה של המאה ה־17¹, הוא דרשן, פרשן והוגה דעות אשר ענין רב יש בהשקפותיו ובתאוריו. כיוון שהיה מעורה בחיי יהודי שאלוניקי ותפס שם עמדת מנהיגות בולטת, ניתן למצוא בדבריו עדות להלכי רוח שרווחו שם ואף לנסיונות עיצוב של הלכי רוח אלה. כתביו משמשים מקור נכבד לתאור דמותם הרוחנית והחברתית של יהודי שאלוניקי בתקופתו, ובפרט של יוצאי ספרד המרובים שבתוכה. בקיאותו והעמקתו בכתבי חכמי ישראל מכאן ושליטתו הרחבה בכתבי מחברים שאינם מבני ברית מכאן, מעידים על השכלתו, ובלי ספק היה להם מקום נכבד בעיצוב אישיותו הלא שגרתית.

יסודות אלה וכן גם זיקתו העמוקה למורשת חכמי ספרד ורגישותו בקליטת רחשי לבו של הציבור באים לידי בטוי גם בתאורו והשקפתו בשאלת האמונה בגאולה והתקווה לה ומעמדה בהגותו.

א. היאוש

מצבם של ישראל בגלות והגורל המעותד להם בגלות שאין יודע את משכה, הביאו אנשים לידי יאוש. חכמי ישראל נתנו דעתם לתופעה זו וייחדו מקום בהוראתם ובכתביהם למניעתה. אגב מלחמתם בה עשויו הקורא בכתביהם למצוא אף את תאורם של המתיאשים ואופיו של היאוש. חכמי ספרד מראשית המאה ה־17 ועד לאחר הגרוש מרבים לדון ביאוש ובמיואשים מן הגאולה². אף ר' שלמה לבית הלוי (להלן: 'של') מכיר הלכי רוח אלה והוא מבקש להם הסבר ופתרון בדרשותיו ובחיבוריו הפרשניים.

עוצמת הסבל והפגיעה גורמת לכך שאף 'הנביאים והחסידים' "אומרים לאל יתברך שהואיל ואין דעתו ית' לגרש את ישראל בגרושין מוחלטין... א"כ למה מפליא במכותיה

1. ר' דבריי עליו בציון לד (תשכ"ט), עמ' 43—89 (וראה שם ההערה בראש המאמר שענינה 'פה אף לכאן. תודתי אמורה גם לפרופ' י. כץ עמו נשאתי ונתתי במאמר לפני הדפסתו, והערותיו סייעו לגיבוש עמדותי. בהבאות מכתביו אשתמש בקיצורים הבאים: לב-אבות, שאלוניקי שכ"ה — לב אבות; דברי שלמה, ונציה שני"ו — יצוטט ממנו בלא הזכרת שם החיבור; לחם שלמה, ונציה שני"ו — לחם; חשק שלמה, שאלוניקי ש"ס — חשק).

2. על אורת היאוש בראשית המאה ה־17 ראה אצל י. בער, היהודים בספרד הנוצרית², תל-אביב תשי"ט, עמ' 303—308, 346—354, 359—358. הלכי רוח אלה רחבים היו הרבה יותר ממה שמקובל לחשוב, כך מוכח מעיון בכתבי חכמי המאה ה־17 בספרד (ור' הע' 53 להלן). העדויות מתקופת דור הגירוש (עליהם ראה ח. ה. בן-ששון, גלות וגאולה בעיניו של דור גולי ספרד, ספר בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 216—219) מעידות רק על מישכן ועוצמתן בשעתן — כתופעה אין בהן חידוש.

יותר מדאי כי יש לחוש שמא תאבד ותכלה לגמרי" (חשק קא, 3) ושל"ה סבור שעל-פי ההגיון לבדו אין לשער שיש לעם ישראל סכוי לשוב לאיתנו³.

בעקבות תחושה זו באו האנשים לידי יאוש. הסיבות האפשריות ליאוש שונות, ושל"ה מעלה אותם, כדרך חכמים אחרים: "היאוש אשר יצמח בלבנו בלבתי שוב עוד לקדמותנו יהיה אם מצד רבוי הזמן, ואם מצד רוע המערכת, ואם מצד רוע בחירתנו"⁴. יהא הגורם אשר יהא — אורך הגלות, הגורל או אשמת ישראל — מבורר הוא בעיניו שתגובה זו של יאוש היא תגובה טבעית למצבם. הקב"ה ראה שהם עשויים לבוא לידי יאוש⁵ ועל-כן העמידם על הערכים האמיתיים של חייהם. אם אורכה של גלות עלול להביאם לידי יאוש, גלות זו האחרונה מסוגלת היא לכך יותר כיוון שבה מגיע מעמדו של ישראל לשפל המדרגה⁶. אף בזמנו ובמקומו מוצא של"ה צורך להרבות בדברים על היאוש והמיואשים. לדבריו "... בלבנו ובנפשנו אנו מצטערים ודואגים לפי שרחקה ממנו הישועה מתחת אותם שכבר כבשונו"⁷. בניגוד לימים שלאחר חורבן בית ראשון ש"היה קצו מגולה ונודע וקרוב מאד ... בזה הגלות שאנו בו שהוא ארוך מאד היה קצו נסתר ונעלם" ובעקבות כך "כמעט שצמח יאוש בלבנו ואומרים כל בית ישראל: יבשו עצמותינו ואבדה תקותנו נגזרנו לנו כי הגאולה לא נתגלתה ... כי כמה פעמים בקצים אשר חשבנו כי בהם תבא גאולתנו ופדות נפשנו כפי מה שיורו לנו הרבה כתובים, אז כשאנו מקוים הגאולה יתחזק הגלות ויוסיפו עלינו צרות רבות ורעות עד שכמעט קט אבדה תקותנו עד שבאורך הזמן בהסח הדעת ... אז יבואו הנחמות ומשיחנו"⁸.

הישועה מתמהמהת והגלות מחריפה. של"ה מצביע על כך שהרעת מצבם של ישראל באה דוקא בשעת צפייה לגאולה. במקום גאולה באות רדיפות וגזרות המחמירות מצבם⁹,

3. רפג 4: "אלו היה נעזב השכל לרצונו המשולח היינו מאמינים שהאומה הישראלית לא תשוב עוד לאיתנה ולמלכותה אחר אשר נשארנו מעט מהרבה פזורים בכל קצוות העולם ונמאסים מכל משפחות האדמה".

4. מה 2.

5. רל 1: "... לפי שראה האל יתברך כי עתידים בני עמנו לסבול רוב ימיהם שפלות וגלות וטלטול ונדוד מדחי אל דחי וממלכות למלכות ואולי יצמח יאוש בלבם, גם יהיו מפקפקים בדינינו ית'. כי אולי בהשגיחנו בענייננו אין אנו מוצאים ימים טובים לישראל רק מ' שני שלמה המלך. לכן בחכמה גדולה כך רצה וכך גזר להראות אותנו שאין המבוקש אצל השלמים רק הדבקות בו יתברך והעבודה וההמסר אליו והטוב הנפשי...". (את המשך דבריו ראה בהערה 25 להלן).

6. חשק עט 1: "... אל תירא' (ישעיה מא, יד) אתה תולעת יעקב הבויו בתוך העמים כשתראי ותסתכלי בישראל שכלם או רובם מתו ותחשוב שאין לך גואל, כי הנה אני עזרתיך באמרי לך עי הנביאים שאני בעצמי אהיה הגואל אותך ובמה שנתתי תורתך בקרבך שמתוך למורג חרוץ ...".

7. חשק ככו 1.

8. רפט 3.

9. כבר קדמונים הצביעו על מקרים רבים כאלה של חישובי קץ למועדים עתידיים שהפכו למועדי

ובעקבות אלה מתרופפת עוד יותר אמונת האנשים בגאולה. תחושה זו מקיפה את "כל בית ישראל", ולא רק יחידים, והיא הרווחת בציבור.

התקווה שאמנם בוא תבוא הגאולה, משמשת תריס בפני היאוש. על-כן מדגיש של"ה שכל ישראל מאמינים בגאולה בעתיד כן מובטחים הם יותר בכושר עמידתם בגלות¹⁰. אמונה זו מוצאת חיזוקה בנבואותיהם של הנביאים. נבואות אלה, אשר מתוכן מוכח שעדיין לא נתקיימו יעודי הנביאים, משמשות סעד לאדם בגלותו: "שכל ימי הגלות השומעים נבואות אלה... יתחזקו על-ידי שמיעת אלה היעודים ואם ברכיהם כושלות ומזומנות ליפול ולבלתי התחזק באמונתם רק להמיר דתם מחזק יאוש שבלבם אמר 'וברכים כושלות אמצו' (ישעיה לה, ג)"¹¹.

היאוש כה חזק עד שהוא גורם להמרה ולעזיבת האומה, והקב"ה תמה על ישראל "למה מתאששים ואינם מתעוררים לבקש פדיון"¹². של"ה מנצל כל הזדמנות להעיר על הגאולה שתבוא שכן "אשרי המחכה ויגיע כי אין מעצור לה' להושיע"¹³. בכתביו מרובות ההערות בדבר תפקידן של נחמות הנביאים. אלה לא באו לשם עצמם — לתאור העתיד לבא בלבד. תפקידם הוא בראש וראשונה למנוע את צמיחת היאוש בלב האדם¹⁴.

לדבריו "... כדי שלא יתיאשו היהודים האמללים ויחשבו שאבדה תקותם, לכן אנו מתנחמים ומזכירים נחמות הנביאים כדי לומר שכמו שנתקיימו בנו הנבואות הרעות כמו כן עתידות להתקיים הטובות..."¹⁵. חששם של חכמי ישראל הוא שהצבור הרחב יבוא לכלל יאוש ועל-כן מרבים הם להזכיר את הנבואות הטובות, אף שלפי שעה נתקיימו רק נבואות הפורענות. דרכם זו של חכמים צו הדורות הוא מעת שגלו ישראל מעל אדמתם.

פורענות ידועים לנו. אף מועדי גזרות קב"א וגירוש ספרד הסמוך לזמנו הנם כאלה. במאורעות תתנ"ו שארעו זמן הרבה לפני ימיו היה כן ומפורסמים החשובים לשנת ת"ת-ת"ט שלאחר זמנו — אשר גם בהם התרחשה תופעה דומה.

10. חשק סב 4: "... וישראל בטחו והאמינו בעת הזאת (ישעיה לג, 1) ואמונה זאת גרמה להם חוסן ישועות שנתחזקו ונתאמצו בצפיית הישועה ולא נתיאשו מחמת אורך הגלות...".

11. חשק סו 3.

12. שם קג 1.

13. שם קב 2.

14. ראה למשל חשק כב 2: "... שהיתה כונת הנביא לסמוך אל פורענות שומרון נחמה אחת לישראל כדי לבל יצמח יאוש בלבבם... ולכן תכף לפורענות נחמה...": שם מב 3: "... וידוע שצור היה שם עיר — שכך שמה, אמנם מדכתיב צר חסר בא הנביא לרמוז לעתיד על אומת אדום (אף זה בעקבות חז"ל) שהיא מצרה לישראל מאד כדי שלא יתיאשו ישראל מן הגאולה העתידה ירמוז הנביא שיוכרו מה שנעשה למצרים שהיו כמו כן מצרים לישראל... כן יעשה ה' עמנו לטובה אותות ומפתים למצרים אותנו"; שם סו 3: "... ואולי יצוה לנביאים ולחכמים שהם יהיו מחזקים בדבריהם את הידים רפות ולברכים הכושלות יאמצו (ישעיה לה, ג)"; שם עט 1 ועוד; דבריי-שלמה מה 2—3. 15. לחם סז, ב — סח, א.

בעקבות חז"ל (ילקוט שמעוני לישעיה רמז תמה) אשר דרשו 'נחמו נחמו עמי יאמר אלהיכם' (ישעיה מ, א) "שהוא צווי לכל ראשי דור ודור שיתעסקו תמיד בנחמת ישראל", הוא סבור שחכמים צריכים לנהוג כך "כדי שלא יצמח יאוש בלבם". ולדבריו "אולי לזה כיוונו המחשבי קצים שעמדו בכל דור ודור מהחולפים, ועל כן כל אותם נביאים שעמדו אחר החרבן צוו והזהירו לראשי העם הבאים אחריהם שיחזיקו וינחמו את לב בני הגלות"¹⁶. דברי אבטליון¹⁷ מתפרשים כאזהרה לחכמי ישראל להזהר בדבריהם לבל יביאו את תלמידיהם לידי יאוש מן הגאולה, יאוש שסופו המרה — ומדבריו עולה הד המאורעות בספרד¹⁸.

תלונתו על חוסר האמון המצוי בקרב יהודים בנבואות הנביאים על הגאולה — מחזקת עוד יותר את הקשר שאפשר לראות בין דבריו לדברי חכמי ספרד במאה ה"ט" ולאחר הגירוש. אי האמונה בנבואות אלה בספרד במאה ה"ט" היא מן המפורסמות, ובגללה נאלצו חכמים לכתוב קונטרסים וחבורים להוכיח נכונותם ותוקפם. ר' יוסף אלבו הקדיש לכך את פרק מד במאמרו ד בשבספר העקרים, ר"ח אבן מוסה חיבר את "שער היעודים" להוכיח את צדקת דבריהם ור"י אברבנאל המשימש מאסף לכל המחנות חיבר את הסטרילוגיה המשיחית שלו ובפרט את "משמיע ישועה" כדי לדחות גישות אלה¹⁹.

בהקשרים שונים מבקש הוא להוכיח ש"הנבואות העתידות הנאמרות מן הנביאים, שהם נאמנים בדבריהם"²⁰. על היקפה של תופעה זו יעידו דבריו על המלחמה המצויה בין יצור של אדם לתבונתו. לדעתו, מציאות יצר חזק לכפור ביעודים העתידים היא מן המפורסמות,

16. חשק עד 1. על מחשבי הקץ ר' להלן סעיף ג. והשווה הע' 76 להלן.

17. אבות א, יא: "חכמים הזהירו בדבריהם שמא תחובו חובת גלות ותגלו למקום מים הרעים".

על פרוש אחר משלו לדברים אלה ראה ציון לד (תשכ"ט), עמ' 51, הערה 57 והערה 208.

18. לב אבות כא, א: "ואולי רצה שיזהירו בדבריהם כשהם דורשים אל יחובו חובת גלות רוצה לומר שלא יהיו בדבריהם אומרים איך עדין היו ישראל חייבים בחובת גלות ראשון כי ידוע שכמו שאמרו האחרונים (וכפי הנראה כוונתו לחכמי ספרד במאה ה"ד והט"ו שרבים מהם חשבו כך, ובתוכם גם ר' חסדאי קרשקש. והשווה הערה 60 להלן וכן ציון לד (תשכ"ט), ע' 45, הע' 5 והע' 8) באמת כי עליית בני בית שני ופקודתם היתה פקידה חלושה ועדין היו בחובת הגלות הראשון עד יסקיף וירא ה' משמים בביאת המשיח שיהיה מבני דוד ואלה שמעיה ואבטליון היו עדין בזמן קיום הבית השני והיו מזהירים לחכמים היודעים שעדין הם ישראל בחובת הגלות כי עדין לא יצאו ממנו לבל יאמרו בדבריהם לרבים או לתלמידים בלתי הגונים זה הדבר כי יגלו בזה מקום מים הרעים והתפקדות, ואל יקפידו מלחטוא כי יאמרו שהכל נגזר והחריצות שקר. וישתו מן הדעת הזה הנפסד התלמידים וימותו ונמצא שם שמים מתחלל בזה".

19. וראה על ר"י אברבנאל דור הגירוש אצל בן-ששון הנ"ל בהערה 2.

20. חשק מז 2: "... זהו אומרו 'פתחו שערים' כי אנו בטוחין שלא יבא בעיר הזאת אלא 'צדיק' במעשהו ו'שומר אמונים' באמונות ובדעות. או ירצה 'גוי' שהחזיק בצדקתו כל ימי גלותו יען היה שומר וממתין הנבואות העתידות הנאמרות מן הנביאים שהם נאמנים בדבריהם...".

ועל-כן בא להדגים את כח היצר בנושא זה, ולא בתחומים ידועים של נטיות וחולשות אנוש טבעיות הנידונים בדרך כלל בספרות המוסר: "... שהיצר יבא להשחיקך וללעוג עליך על מה שאתה בטוח ביעודים העתידיים ואינך מתיאש מן הנחמות בהיותך בתוקף הצרות וזה יגרום בך דאגה ועצבון אז תשמחהו בד'..."²¹.

כדרכו של ר' יצחק אברבנאל אף של"ה פונה אל בני זמנו ומבטיחם שלעתיד לבא, כשיתגשמו הנבואות יווכחו בטעותם: "אז תפקחנה וכו' [ישעיה לה, ה] א"ש יר' עיני העורים שהיו קוראים הנבואות הקודמות ולא היו מבינות אותו אז תפקחנה לראות שהכל כתוב בספר 'אזני חרשים' ששמעו את הנביאים מנבאים ולא האמינו להם ולא שמעו אז 'אזני חרשים תפתחנה'"²².

כיון שהיאוש פשט והעמיק עד ששוב אין מקבלים נבואות הנביאים לעדות, ממילא אין בהם כדי לנחם את הציבור ביאושו. על-כן מבקש של"ה לחזק את תוקף דברי הנביאים, וממילא ימצאו מחזקים את התקווה הנחמה העתידה. בעקבות חכמים קודמים לו (כרמב"ן למשל) מבקש הוא לבסס ולאשש את דברי הנביאים בהצביעו על-כך שיעודי הנביאים מבוססים על התורה, ולמעשה כל הנבואות העתידות נרמזו בתורה²³, ולעתיד יתקיימו כצורתם. אף בזכירתה של יציאת מצרים רואה הוא מגמה הבאה לשכנע את בני הדור, שכן בה "יתאמת אצלנו (= אצל ישראל בגלות) כי יש לאל ית' יכולת לגאלנו ממנו"²⁴, אולם יותר מזה יש בכוח תולדות האנושות להוכיח שכשלון מדיני אין בו עדות להפקרת האלוהים את ישראל, כשם שהצלחה מדינית וצבאית לא היתה ערובה לקיומן של מעצמות קדם והן עברו ובטלו מן העולם²⁵.

של"ה אינו מותיר ספק בדבר אופיו של יאוש זה מן הגאולה. אותם מתיאשים מן הגאולה לא מן הגאולה הקרובה לבד הם מתיאשים אלא מכל גאולה שהיא. על-כן בדרשו את דברי

21. חשק מח 1 (בבאור ילקוט שמעוני על ישעיה כו, ג: יצר סמוך תצר שלום, שלום כי כך בטוח).

22. חשק סו 3. ראה גם הערה 23.

23. ראה למשל חשק סו 2: "... שמי שידרוש בספר התורה ויקרא אותו ויבדוק בו היטב היטב ימצא שכל הנבואות העתידות נרמזו בו ואחת מהנה לא נעדרה כי פי הקדוש ברוך הוא צוה אותן ורוחו הוא הרוח השורה במשה נביאו הוא קבצן שם כלן וסדר אותם במקדם ובמאחר ובחסר ויתר כאשר גזרה חכמתו, והנה קודם בואן אינן מובנות אך אחרי בואן מי שיתבונן בספרים הנזכרים יבין ויראה כי לא נפל דבר מכלן ארצה ובפרט המתבונן בשירת האזינו ימצא בה רוב הדברים העתידים לבא".

24. לחם גט, א: "... שמענו בזה כי גם יציאת מצרים אנו מחויבים לזכור תמיד... ולבל נתמה איך גם אנחנו בגלות החל הזה נזכור יציאת מצרים אחר אשר אנו עומדים בעול הגלות הביא סברת חכמים דאפי' בימות משיחנו נזכור אותה... כ'ש בהיותנו בגלות כי בזה יתאמת אצלנו כי יש לאל ית' יכולת לגאלנו ממנו".

25. רל 1 (את ראשית דבריו ראה בהערה 5 לעיל): "... וכן תמצא שהדבר הזה מצוי אצלנו תמיד כי כל העמים אשר הצליחו במלכותם בדורות הראשונים ספו תמו מן בלהות ולא נשאר להם שם ושאר וכלם חשבו להכרית את שמנו וה' לא עזבנו בידם והדבר הזה לא ידעוהו כל המתלוננים על הצלתם".

המדרש לשיה"ש (ה, ב — אני ישנה ולבי ער וכו')²⁶ הוא מעלה סבות תאורטיות אפשריות ליאוש "בלב עמנו לבלתי היותם חוזרים לקדמותם" וסבות לנחמתם²⁷ כדרך חכמים אחרים, מימים קדמונים. דברי המדרש על הגאולה ("ולבו של הקב"ה ער לגאלני") מפורשים אצלו על היאוש המוחלט: "... אחיז אמר שאפשר שיקווה לקץ המיועד אם יזכו לכך ולזי"א 'אני ישנה מן הקץ ולבי ער לגאולתו' של הקב"ה שהוא יגאלני כשיראה 'כי אזלת יד' והוא בעתה שהוא הקץ הקצוב ואם אפילו מזאת הגאולה של הקב"ה שהוא הקץ השני הקצוב אהיה מתיאש אז לא נשאר לי על מה להתנחם ולכן לא אמר ולבי ער וכו' אלא 'ולבו של הקב"ה ער' עם כל זה 'ער לגאלני', כי ידוע שזה הקץ הקצוב לבא לפומא לא גלי...".²⁸

ההתייחסויות המרובות לבעיית היאוש מן הגאולה ואופן מעידים על-כך שיאוש זה מצוי

26. ראה שיה"ש רבה, פרשה ה: "אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה רבש"ע אני ישנה מן המצות ולבי ער לגמילות חסדים, אני ישנה מן הצדקות ולבי ער לעשותן, אני ישנה מן הקרבנות ולבי ער לקריאת שמע ותפלה, אני ישנה מבית המקדש ולבי ער לבתי כנסיות ובתי מדרשות, אני ישנה מן הקץ ולבי ער לגאולה, אני ישנה מן הגאולה ולבו של הקב"ה ער לגאלני".

27. יג 4—יד 1: "... ועם זה אומר... שאפשר שיעלה יאוש בלב עמנו לבלתי היותם חוזרים לקדמותם אם בעבור המנע מהם המצוות התלויות בארץ הנאמרות בכל סדר זרעים שבלי ספק היו חלק גדול מהתורה שכדי לקיימם היה רוצה משה להכנס לא"י ועי' אמר: 'אני ישנה מן המצות' שבסדר הזה, ונתן לזה נחמה כי במקום זה 'לבי ער לג"ח' כגון תנחומי אבליים וקבורת מתים ובקור חולים שזה מספיק לתקן הנהגת המדיניות בין אדם לחברו, או בעבור דלות ועניות ישראל שאין להם כח וספק כדי לעשות צדקות אפילו בממון, ואמר שעם כל זה לבו ותבונתו וקנינו ער לעשותם... ועל זה נתנחם כי לבו ער לק'ש [ותפלה] כי ק'ש יהיה במקום עולה כלה כליל. ותפלה במקום שאר קרבנות... או יהיה היאוש בעבור העדר קדושת המקום ונתנחם על זה עם בתי כנסיות ובתי מדרשות וכו' שהם כנגד העבודה והתורה שהיו נמצאים בב'ה, תורה בסנהדרין עבודה בכהנים...".

28. באורו של מהר"ש יפה אשכנזי (בעל 'יפה קולי') על אתר מקשר גם כן פיסקות אלה עם היאוש מן הגאולה וצורת פרשנותם דומה אלא שיאוש זה אינו כה חריף כמו שהוא לפנינו: "אני ישנה מן הקץ — כי ארך מאד וכמעט נואש לבי ממנו, אבל לבי ער לגאולה כי בחסדו ימהר לגאלני גם בטרם יבא הקץ ע"ד בעתה אחישנה (אף הוא מקשר את ישעיה ס, כב ואת דברי ר' יהושע בן לוי [סנהדרין צח, א; ב בא בתרא קלג, ב ועוד] למדרש זה). אני ישנה מן הגאולה שאין בידי זכות שימהר ויחיש את הקץ לפני זמנו אבל לבו של הקב"ה הוא ער לגאלני ויבקש לי זכות אשר בגללו ימהר את הישועה". [כך הוא ברפוסים הרגילים, ועתה בשעת ההגהה השוויתי עם הדפוס הראשון, אזמיר תצ"ט, דף קלח, א, והנוסח שונה תכלית השנוי, ועובד באופן מגמתי. והרי לשון הדפוס: "אני ישנה מן הקץ — מתיאשת ממנו כי ארכו לי הימים בגלות וגראה שהקץ עדין רחוק ולבי ער לגאולתו של ה'ה' — שאני מצפה לישועה מצד חסדו שימהר את הקץ אף שלא הגיע או בדרך זכות ע"ד זכו אחישנה. אני ישנה מן הגאולה — שנואשתי ממני מפני שאין בידי זכות ולבו של ה'ה' ער לגאלני — שמבקש לי זכות לגאלני בהם כמו שעשה במצרים שנתן להם". בנוסח זה היאוש בולט ומתואר כענין מוגמר, בצד התחושה שאין לאדם סכוי להגאל מצד עצמו. וא"כ הדברים מפורשים כאן י ו ת ר מבדברי של"ה].

היה גם בזמנו ובמקומו כשם שהיה רוחו כבר בספרד של לפני הגירוש ובקרב גולי ספרד²⁹. לדבריו נחמות הנביאים הן כה חיוניות לישראל, עד שבלעדיהן לא יצויר קיומם³⁰: "וההמון כלו כמעט ספו תמו מן בלהות השמדות לולי צפייתם ותקותם אל הנחמות"³¹. מבורר הוא אפוא שיאושם של ישראל עשוי שיהיה יאוש מוחלט מכל גאולה עתידה ועל-פי הכרתם אין אף סיכוי לשינוי מצבם ומעמדם המושפל על-ידי האלוקים. השקפות כאלה אם אמנם רווחו בצבור אי אפשר שיובאו בלא תשובה ובלא שישאירו רישומן גם על תכניה ומעמדה של האמונה המשיחית.

ב. התגובה ליאוש — מעמד האמונה המשיחית בהגותו

הנסיון לחזק את האמונה במשיח בלבבות האנשים אינו מצטמצם אצל של"ה במתן תוקף רב יותר לדברי הנביאים ובמאמצים להוכיח צדקתם. כמדומה שהבא לברר סוגיה זו אצל של"ה ימצא בדבריו את מכלול התשובות והפתרונות שהוצעו על-ידי חכמי ספרד במאה ה־ט"ו ובדור הגירוש, כשתשובה אחת משלימה את חברתה.

(א) בראש וראשונה מבקש הוא להוציא מלבם של אנשים כל קשר בין צדקתה ואמיתה של תורה לבין מימושה של ההבטחה בדבר משיח העתיד לבא. יש הבחנה גמורה לדעתו בין כוחה של תורה וצדקתה והצורך ללמוד אותה ולקיים מצוותיה לבין שאלת הגלות והישועה ממנה³². הפקפק בגאולה העתידה אין לו ענין לנאמנותה של התורה ואין בכחו לערערה. שכן לדבריו: "...ידוע לנו שאין אנו תופסים בתורת משה בעבור שיבא המשיח, אדרבה אנו מאמינים בביאת המשיח בעבור שאנו תופסים בתורת משה, כי גם אלו יעלה על הדעת שלא יבא משיח³³, משה אמת ותורתו אמת, אלא שבעבור שנצטוונו מן תופסי התורה³⁴ שנאמין בביאת המשיח עכ"פ לכך אנו מאמינים בו וא"כ עכ"פ בוא יבא

29. פעמים שפולמוסו עם היאוש והמתיאשים הוא נסתר. כך הוא למשל בדברי התקפתו על תפיסת ריה"ל בכוזרי (מאמר ב, סימן ל) את ישראל כעצמות יבשות (פה 2—3; רנה 2, וראה על-כך להלן עמ' 212 והערה 81), אף שיש והוא מוסרה ללא התנגדות (ראה למשל רטו 3). את דברי המיואשים ראה בעמ' 196 והערה 8. בפולמוס זה קשור גם הטיעון שעצם הקיום בגלות מוכיח על כוח חיים וקשר בין ה' לישראל (ר' ציון לד (תשכ"ט), עמ' 55 ואילך).

30. רטו 2: "...כדי שלא להצמיח יאוש בלבבות השומעים, שאם לא היו מבטיחים אותם בדברי נחמות כפי רוב הצרות שעברו עלינו כבר ספו תמו כל בני עמנו" (ראה הערה 35).

31. רפג 4.

32. ובוה לכאורה, מחזיק הוא בחבל בשני קצותיו, שכן ביקש להוכיח את צדקת דברי הנביאים על הגאולה מכוחה של תורה (ראה הערה 23 לעיל). אך ראה הערה 33.

33. ויש לפרש "אלו יעלה על הדעת שלא יבא משיח" כשאלה היפותטית, אלו כך היתה הסיטואציה על פי התורה מבראשית, ולא אלו עתה לאחר צויה והנחייתה שיבא — לא יבא. וכך נראה גם משאר דבריו להלן — ובוה מתיישב גם הקושי שבהערה 32.

34. ודייק: 'מן תופסי התורה' ולא מן התורה, ולעומת זה ראה בהערה 36: האם יש כאן הבחנה בין ישועה למשיח?

לפי דעתנו³⁵. לשון אחר — אין האמונה במשיח יסוד מיסודות האמונה והדת שעליו נשענת התורה וכבר תשוער התורה גם ללא אמונה זו³⁶.

של"ה מבקש שאנשים יפרידו בתודעתם בין מעמדו של ישראל בעולם־הזה לבין זיקתם לתורה. אין בהווה ובתנאי היהודים ובמצבם בו כדי לפגום במהימנותה ואמיתותה של התורה. הגלות ואי הופעתו של המשיח אין בהם כדי לערער את כוונות התורה שכן היא אינה מעיקריה ומיסודותיה: "...ולדעתי כבר אמרתי כמה פעמים שאין אנו שומרים התורה בעבור תקות ביאת המשיח, כי גם אלו יצוייר שלא יבא עוד המשיח לעולם ונשאר גולים ושבויים כל ימי חיינו על רוב עוננו לא בעבור כך נעזוב שמירת התורה אשר היא אמתית ונצחית מצד עצמה. אדרבה אנו מאמינים בביאת המשיח בעבור שהתורה תכריחנו על כך..."³⁷.

לכאורה, עשויים היינו לחפש בדבריו אלה תשובה לא רק למתיאש מן הגלות ואורכה — לבל יבוא לכפור בתורתו, אלא גם תשובה ונסיון של עידוד למכחיש את הגאולה — לבל יראה בהכחשתו את הגאולה כפירה בכל והוצאת עצמו מן הכלל. אלא שמעין זה לא מצינו כאן בדבריו, ויש אפילו שהוא מדגיש ורואה באמונה בביאת המשיח עיקר³⁸, אף כי מן ההעמדה ההיפוטטית שהוא חוזר עליה מבורר שאינו רואה באמונה במשיח עיקר מהותי. השקפתו זו באה אפוא להוציא מלבם של פרשני מאורעות ההיסטוריה המבקשים להקיש מן המציאות אל האמונה והרעיון וכדוגמתה מצינו בדור גירוש ספרד בכתבי ר' יואל אבן שועיב³⁹ ואחרים, והיא מצויה בכתבי קדמונים כרמב"ן.

35. רטו 2. הקשר, הדיון והסגנון מזכירים את דברי ר' יוסף אלבו, עקרים, מאמר ד, פרק מז (מהד' הויק, כרך IV/2, עמ' 460). וראה להלן הערה 51.

36. ראה גם רלה 2—1: "כי טוב הוא מי שיחיל וישתוק לתשועת ה' ולא יפתח פיו מלהרהר למה לא תבא הישועה לפי שאין הוא שומר התורה בעבור צפתו שתבא הישועה אדרבה מאמין שתבא הישועה בעבור שכך אמרה לו התורה שיאמין בזה, דאם לא כן היה שומר התורה אף על פי שתחשוב שלא תבא הישועה...".

37. רפג 3 (ראשית דבריו ראה בהערה 43 ואחריתם בהע' 31 ובהערה 52. והשווה לשונו ללשון ר' חסדאי קרשקש בהערה 45 להלן).

38. קפו 3: "... הרבה פעמים אני אומר להמון שאין אדם יהודי בעבור שעתידי לבוא המשיח, כי בין כך ובין כך האדם הישראלי חייב להיות יהודי מצד אמתתו בעצמו, אבל אדם מאמין שיבוא המשיח בעבור שהוא יהודי והוא אחד מעקרי דתו, כי על אמתו, כפי מה שיגזור השכל, מי יאמר שאומה שפלה שנוטשה ונעזבה זה אלפים מן השנים תשוב לימי עלומיה ותתנער מעפר...". והשווה הערה 54 להלן.

39. ראה אצל בן ששון, ספר בער הנ"ל, עמ' 216 והערה 4. כתביו הגיעו לידי של"ה והוא השתמש בהם בדרשותיו (על־כל־פנים באלה שנדפסו עד שנת של"ה — ראה למשל קסו 1), אם כי אין זה מחוייב שהושפע בענין זה ממנו דווקא (וכאן יש להעיר שדבריים ברוח זו המצויים בס' מגן דוד לרדב"ן, אמשטרדם תע"ג, דף לט ע"ב — מידי ר' משה חאגיז באו כמוכת מכתבי היד, וממילא אינם

(ב) כאמור, מרובה ההדגשה על מוטיב הנחמה ועל תפקידם של הנביאים והחכמים החייבים לנחם את ישראל הסובלים בגלות ומתיאשים מן הגאולה⁴⁰. מאידך מצויה בכתביו המגמה הרואה בגאולה וברעיון המשיחי עקרון שאינו מהותי ליהדות.

צירוף של השניים, תוך כדי ביסוס דבריו על דברי ר' יוסף אלבו — הביא לידי כך שמוטיב הנחמה תופס מקום מרכזי בכתביו, ולמעשה דוחק את האמונה המשיחית ממעמדה. ובניסוחו: "יותר ממה שחוייבנו מפאת האמונה להתאבל ולבכות ולקונן ולספור בעד הרעות... יותר חוייבנו להתנחם ולבלתי התיאש"⁴¹ מבא עלינו ההבטחות והייעודים הטובים אשר הבטיחונו כל הנביאים פה אחד שעתידים לבא עלינו, וראיה לזה כי ענין הנחמה הצומחת מן התקווה והתוחלת אשר אנו מקוים תמיד אל הטובות המיועדות לבא עלינו בביאת משיחנו, היא עיקר מעקרי הדת שהכופר בה כאלו כופר במציאות ה' או בתורה מן השמים או בשכר והעונש⁴², ושאר עקרי הדת"⁴³.

נמצא שהעיקר הדתי הוא חובת הנחמה שצריכים להתנחם בגלות. תקוות הגאולה והציפייה לביאת המשיח הינם בחינת אמצעי ומרכבה בלבד לחובה העקרונית והמהותית — חובת הנחמה שהיא חובה בסיסית שלא תצויר היהדות בלעדיה. לעומת זאת נדחקת האמונה במשיח ובגאולה, לפחות מן הבחינה הפורמאלית (שכן בתוכנן של 'נחמה' לעומת האמונה בגאולה ובמשיח אין הבדל מהותי), מן המעמד העקרוני ואינה אלא שלב ואמצעי לנחמה. שתי תמיהות יש כאן. היכן מצא של"ה את 'הנחמה' כעיקר דתי ומה ראה לסרב לדבריו לראות בנחמה "הצומחת מן התקווה והתוחלת" עיקר, ולא באמונה במשיח ובגאולה — כאשר למעשה 'הנחמה' כוללת בתוכה את האמונה במשיח ובגאולה — והיא היא "התקווה והתוחלת".

כמדומה שטעמים וגורמים מספר חברו כאחד והם גרמו להעמדתה של 'הנחמה' דווקא כעיקר יהדות.

ראשונה, החשיבות שיחס לנחמת כל אדם את עצמו והחובה שיש לנחם את ישראל. לדבריו, אלמלא הנחמה "כבר ספו תמו כל בני עמנו", "ולא יעלה על הדעת שההמון ימתינו כי אריכות זמן אלא מצד הנחמות כאמור", "כי במה ינחם העם... וההמון כלו כמעט ספו תמו מן בלהות השמדות לולי צפייתם ותקותם אל הנחמות"⁴⁴. הצורך החיוני בנחמה

ענין לכאן. ור' גם להלן הערה 70), שכן כבר הרמב"ן סבר כך (ס' הגאולה, מהד' שוועל, ירושלים תשכ"ג, סוף שער שני, עמ' רעט—רפ) ובעקבותיו אחרים.

40. ראה לעיל עמ' 197—199 ובהערות — שם, מובאים הדברים בפרוטרוט והם רווחים בכתביו.

41. ניסוחו בא לשלול את השלילה — ואינו אומר: חוייבנו להאמין בגאולה ובמשיח.

42. שלושת העקרין על פי ר"י אלבו.

43. רפג 3.

44. ראה הערה 30—31 לעיל. והשווה למשל דבריו המפורטים ב־רפד 2—3. מן הראוי לציין שמוטיב

זה של נחמה — חשיבותו ומקומו במקרא (ובפרט בספר איוב) חזר ונשנה אצלו פעמים הרבה בשם

כדי לבלום את היאוש המצוי בציבור הוא אפוא גורם ו'אשון'. האמונה בדברי הנביאים המנבאים על הגאולה נתרופפה וממילא אין בתקוות הגאולה המקובלת בישראל כדי לפתור בעיתם של מיואשים.

שנייה, מעמדה של האמונה במשיח כאחת מעיקרי היהדות במאה ה'ט"ו—ט"ז גרם אף הוא לעירעור מעמדה בתפיסתו שכן היא נתפסה על-ידי חכמי ספרד במאה ה'ט"ו (על ידי ר' חסדאי קרשקש ור' יוסף אלבו) כאמונה שאינה מן העקרין. ר' חסדאי קרשקש רואה אותה כאחת מן האמונות אשר "עם היותם אמיתיים אין ספק באמתתם, הנה אינם פנות ויסודות התורה שלא תצוייר מציאותה זולתם... וכן המשיח בהעדרו כבר יצוייר מציאות התורה...".⁴⁵ עם זה "שמנו השרשים אשר כללם המאמר הזה במספר שרשים אמיתיים שהכופר באחד מהם יקרא מין ולא שמנום פנות ויסודות...".⁴⁶ לדעת ר' יוסף אלבו אין האמונה במשיח עיקר ואף לא שורש אלא ענף לשורש או אמונה מחוייבת בלבד, "ועל כן נאמר שאין האמנת ביאת המשיח עיקר שהמכחיש ביאתו יקרא כופר בעיקר, אבל היא אמונה אמיתית יחוייב כל בעל תורת משה להאמינה".⁴⁷ בניגוד לדעת קרשקש⁴⁸.

אף בסוף המאה ה'ט"ו — אין ר' יצחק עראמה מכליל אותה בין העיקרים כלל ואף לא בין האמונות האמתיות כר' יוסף אלבו⁴⁹. ואף שר' יצחק אברבנאל ולפניו ר"א ביבאג' יצאו כנגד גישה זו, כמדומה שנתערער מעמדה המרכזי של האמונה המשיחית בישראל, בתקופה זו, כעיקר מן העיקרים — אם גם הלכו וגברו התקוות והציפיות המשיחיות למעשה בקרב יסודות שונים בציבור הרחב⁵⁰.

במקום עיקר המשיח והגאולה, ששוב אין הסכמה בדבר היותו עיקר (ושל"ה מקבל דעתם של אלה שאינם רואים בו עיקר) מעמיד הוא אפוא את עיקר הנחמה וזו בעיניו שלו מחוייב הוא שתהא עיקר לאור היאוש מן הגאולה. בלעדי תקוות הגאולה עשוי העם לעבור מן העולם.

אביו ר' יצחק ב"ר שלמה הלוי שנוולד בשאלוניקי כנראה סמוך לאחר גירוש ספרד. ראה למשל קלה 2; [קנו 2]; רפד 2 ועוד. חכמי דור הגירוש ערים מאד לשאלת הנחמה ואף הרדב"ז מדגיש אספקט זה (ראה למשל מגדל דוד, למברג תרמ"ג, סג, ב; ובתשובותיו ח"ג, פיורדא תקמ"א, סי' תרמ"ד).

45. וראה הדמיון בין לשונו ללשון של"ה בהערה 37 לעיל.

46. אור ה', מאמר ג, כלל ח, פרק ג, וינה 1860, פב, ב.

47. עקרים, מאמר ד, פמ"ב (מהד' החיק), IV/2, עמ' 413—414.

48. המשווה את דבריו של אלבו ש"כבר תצוייר תורת משה עקריה ושרשיה וזולתה" (שם, מאמר א, פכ"ג, עמ' 202) לדברי ר"ח קרשקש (ר' למעלה) מעלה שהם פרפרזה על דברי קרשקש, אולם בעוד שלגבי קרשקש הכופר בה מין — שכן היא מן השרשים, לגבי אלבו היא אינה כלולה אף בשרשים.

49. ראה ש. הלר-וילנסקי, ר' יצחק עראמה ומשנתו, ירושלים תשט"ז, ע' 86.

50. עליהם ראה י. בער, התנועה המשיחית בספרד בתקופת הגירוש, ציון ה (מאסף), תרצ"ג, סא—עז, והשווה גם בן ששון, ספר בער, עמ' 225—227, וכן אצל א. ז. אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ראל, ח"א, ירושלים תשט"ז; ג. שלום, רעיון הגאולה בקבלה, ערכים, א, ירושלים תש"ו (וכן גם שבתי צבי, ח"א, תל-אביב תשי"ז, עמ' 18—52).

והנה המעיין בדבריו ובניסוחם (בהערה 43) עומד על הדמיון המלא בינם לבין דברי ר' יוסף אלבו⁵¹. 'התקוה והתוחלת' הנם מונחיו של ר' יוסף אלבו לתקווה הגאולה⁵¹, ואף ההקשר של כל הקטע והמשכו — שווים. כשם שאלבו מסיים דבריו בדברי חז"ל על 'צפית לישועה'⁵¹ כן של"ה⁵².

נמצא שטעמים היו עמו שלא להדגיש את תקווה הגאולה והמשיח כמרכזה של היהדות והם היאוש מכאן ומעמדה של האמונה המשיחית לפני זמנו מכאן⁵³. לעומת זאת, ביקש לבסס את התקוה בלבבות בני־אדם וראה אותה (דווקא לאור היאוש) כבעלת חשיבות עקרונית. מכאן הרכבתו את הנחמה על התקוה והפיכתה לעיקר במקום האמונה במשיח⁵⁴, כאשר הדגש בעיקר זה מוסט אל החובה שיש בנחמה מן הגלות ולא בתקווה לגאולה. על־כן, אף שבתוכנה של הציפייה לגאולה לא חל שנוי, חל שינוי ניכר בהדגשה. הנחמה שהיתה תוצאת לוואי, הופכת למרכז וממילא גם יחסו לאמונה בגאולה והתקווה לביאת המשיח הוא כיחס למכשיר המציל את היהדות מכלייה, ולא כאל דבר שיש לחוש שהוא עומד אחר הכותל⁵⁵.

(ג) תשובה אחרת המצויה בכתביו למיאושים היא התפיסה שימי הבית השני לא היו ימי גאולה וממילא אין להקיש מאורך הגלות שלאחר חורבן בית ראשון על אורך הגלות בו שרוי עם ישראל מאז חורבן בית שני.

51. עקרים, מאמר ד, פרק מ"ח, עמ' 463: "התקוה והתוחלת (וראה כל פרק מז) בכל אחד מאלו הפנים שזכרנו הנה היא אם כללית ואם חלקית. והכללית הנה היא שראוי לאדם שיקוה אל השם תמיד שיושיע את כלל אומתו ויפיל בנעזמים חלקם וזאת היא התקוה שעליה אמרו רבותינו ז"ל (שבת לא, א) שבתחלת דינו של אדם אומרים לו צפית לישועה, וזו היא ישועת כלל האומה...".

52. רפג 3—4: "... אבל יד התורה והנביאים כלם פה אחד היתה עמנו להכריחנו לצפות ולקוות הזמן המיועד והמקווה אשר בו נפוצות יהודה וישראל יקובצו מד' כנפות הארץ וימלוך בן דוד ותשוב אליו המלכות לעדי עד. וראה כמה הפריזו חכמינו ז"ל על זה כי קבלו שמן הדברים אשר יקחו דין וחשבון מן האדם בלכתו לבית עולמו תחלה היא שישאלו ממנו ויאמרו: צפית לישועה...".

53. ועדיין צריך בירור מה גרם למעמדה זה במאה ה"ט בספרד, ועל כך דנתי בהרחבה בעבודה על "האמונה במשיח ועקרי היהדות ותפיסת הגאולה בספרד במאה ה"ט", אשר נכתבה באוניברסיטה העברית בהדרכת פרופ' י. תשבי.

54. יש להדגיש שהמונח 'נחמה' לאמונה במשיח וגאולה מופיע בכתבי חכמים הקודמים לו הרבה (אצל הרמב"ן למשל) ואצל אלה הסמוכים לתקופתו. ממילא אין לראות בשם לבדו עדות לשוני או למגמה. אולם בניגוד לשימוש זה, הוא רואה בנחמה תוצאה של התקווה והם מובחנים זה מזה בצורה ברורה ולכל אחד מהם מעמד משלו (לא מצאתי שימוש כזה בכתבי הקודמים לו אך מאוד אפשר שהוא נמצא). אף הבנת הפרקים האחרונים בספר העקרים כפשוטם מחייבת מסקנה דומה).

55. מאידך הוא משלב ומחזיר בדרך עקיפה את האמונה במשיח ובגאולה כחלק בעיקר יהדות אלא שהוא נמנע לקרוא לו בשם זה ואינו רואה בו תכלית לגופו בלבד. בכך אפשר להסביר גם את התייחסותו לאמונה במשיח כעיקר (ראה הערה 38). ואי שיש בזה ביטוי לעמדתו כלפי האמונה במשיח, מעמדה ואופיה — ועל כך ראה להלן.

ההשקפה שיעודי הנביאים על המשיח מכוונים לימי בית שני ולמעשה אין בדבריהם עדות על משיח העתיד לבוא מצויה בכתבי פרשני מקרא, מדקדקים וחכמים בספרד. השקפה זו היתה גם השקפתם של חלק מחכמי ספרד במאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה.⁵⁶ יתירה מזו, מצויות בידינו עדויות על-כך שהשקפה זו היתה רווחת בציבור בספרד באותה תקופה.⁵⁷ כדי להוציא מלב החושבים כך, כתב ר' חסדאי קרשקש: "שהגלות הזו שאנחנו בו היום הוא הגלות שנתחייב לנו בחרבן הבית הראשון אלא שבני בבל נפקדו ברשיון כורש מלך פרס והיו תחת ממשלתו ולא נגאלו לעולם אלא תמיד היו תחת מלכי מדי... ולפעמים היו מורידים [!] ביונים והפליג השם לעשות עמהם נס... ונמשך זה רב בית ב'... סוף דבר הנה עניין בית שני כאלו מלך מצרים המושל עתה בארץ הצבי היה נותן רשות ליהודים אשר בקצת מדינות מלכותו לעלות ולבנות בית הבחירה בתנאי שישבו תחת ממשלתו... כן היה ענין בית שני⁵⁸ בשוה"⁵⁹. וכפי שהוא אומר מפורשות נזקק לנושא

56. ראה מה שהובא אצל הרמב"ן בספר הגאולה ראש שער שני (מהד' שעוועל, עמ' רעה) ואצל ר' יוסף אלבו, עקרים, מאמר ד, פרק מב, עמ' 416 ואילך; וכבר רס"ג (אמונות ודעות, מאמר ח', ברלין תרפ"ח (מהד' ד. סלוצקי), ע' 126) מביא דעות כאלה וסותרן.

57. ראה למשל דברי ר' שם-טוב אבן שפרוט, פרדס רמונים, סביונטה שי"ד, ד, א: "עוד שם. דרש רב נחמן מאי דכתיב כה אמר ה' לכורש, אטו כורש משיח הוא. אמר ליה קב'ה למשיח קובלני לך על כורש אני אמרתי: 'הוא יבנה ביתי וגלותי יקבץ' והוא אמר: 'מי בכם מכל עמו יהי אלדיו עמו'. אמר שם טוב המבאר, כונת רב נחמן לבאר לנו ספק גדול שרבים מפקקים בו והוא שכל הנחמות היו לבית שני. ואמר שלא היה המשיח, שכורש אי אפשר לומר עליו שיהיה משיח לטעמים רבים. הראשון שלא היה כורש מזרע דוד. והכתוב אמר 'ויצא חוטר מגזע ישי' ורבים כתובים אחרים יורו שהמשיח יהיה מזרע בית דוד. שנית שלא מצינו שנמשח כורש. שלישית שלא נגמרו בו תנאי המשיח בשיקבץ נפוצות כל ישראל ויהודה, והוא לא קבץ רק גולי בבל שהיו משבטי יהודה. ועוד טעמים רבים. וכבר חברתי בבטול סברא זאת הכוזבת מאמר בספר אבן בוחן יעויין שם" (כוונתו לספר י"ד שבספר אבן-בחן. ועליו ראה א. מרכס בתוך: *Studies in Jewish Bibliography... in Memory of A. S. Freidus*, ניו-יורק 1929, עמ' 265–270).

58. בטכסט המשובש מאד מועתק כאן בטעות המשפט הקודם שנית בגלל 'הדומות': 'ענין בית שני'.
59. אור ה' (ראה בהערה 46) דף פא, ב — פב, א. דומני שיש לתבין את דבריו כהיפותיזה המובאת כנגד טענות הראות מצד אחד את הנבואות על המשיח כמיועדות לבית שני ומאידך עורכות השוואה בין גלות בית ראשון לגלות בית שני ומקשות על צדקת דרכו של ה' עקב אורכה של הגלות. עקב טענתו (וכבר קדמוהו בכך רבים שכוונו דבריהם כנגד הנוצרים, ראה למשל רד"ק לעמוס ב, ב ועוד; והרמב"ן בכתביו: ראה בפירוש התורה בפרשת בחקותי (מהד' שעוועל, עמ' קפז–קצא), כי תבא (שם, תעדיה) האזינו (שם, תצ) ובפרט בספר הגאולה (מהד' שעוועל) רסב ואילך ור' רעג) שוב אין מקום להשוואה וישראל עדיין גולים מימי גלות בית ראשון, ממילא לא נועדו ובודאי לא נתגשמו נבואות הנביאים על הגאולה בבית שני. פירוש זה שונה מפרושו של י. בער (ארץ-ישראל וגלות בעיני החזרות של ימי הבינים, מאסף ציון, ו (תרצ"ד), עמ' קסה) הרואה בדברי קרשקש הוכחה נגד הנוצרים בלבד ורמז ל"משא ומתן מעשי שנהלו באותם הימים" או "זכר להתעניינות ריאליה במצבה הפוליטי של ארץ-ישראל" (ראה בער, היהודים², עמ' 320). כמדומה שאין הלשון מחייבת ראייה זו.

זה רק משום "שבזמנינו זה רבים מעמי הארץ מתחזקים לתפוש על הדעת הזה לשערים בהקש הגלות ולהעריכם אל העונות הקודמים".

נמצא אפוא שחכמי ספרד במאה ה־ט"ו היו ערים לפרשנותם של אנשים בקרב הציבור היהודי שבאו לפקפק בדבר עצם כוונתם של יעודי הנביאים ואפשר שטענות נוצריות כאלה שכנגדן נאבקו אבותיהם (כרמב"ן למשל — ראה הערה 59) מצאו מסילות לליבם.

גישה דומה מצויה גם בכתביו של של"ה. אף הוא סבור (בניגוד לדעתו של ר' יצחק אברבנאל, למשל) "... שכמו שאמרו האחרונים⁶⁰ באמת כי עליית בני בית שני ופקודתם היתה פקידה חלושה ועדין היו בחובת הגלות הראשון"⁶¹, ודבריו ולשונו מבוססים על הקודמים לו. לדעתו דבר ברור הוא שאין אחריו הרהור "שבזמן עליית בני בית שני לא בא ההתעוררות מאת ה' כי לא היתה רק פקידה חלושה שעזרה וסיעתו יתעוררו לשוב וה' ישמע אליהם וז"ל: 'בשוב ה' את שיבת ציון', כי ציון היתה השבה מעצמה וה' ישמע אליה. אז 'היינו כ[מן] חולמים' ר"ל היתה אותה פקידה כמו בחלום, שלא חזרו כל ישראל וגם חסרו ממנו רוב הדברים האלהיים ולא היה רק בדמות חלום"⁶². בדבריו אלה משתמש של"ה בדברי ר' חסדאי קרשקש על טיבה הטבעי והפוליטי של הגאולה בימי בית שני, אך עם זאת הוא מדגיש כמדומה את חולשתה מצד היותה תוצאה של התעוררות אנושית ולא תוצאה של נס שנעשה בידי אלוה, ומתעלם מן הטיעון של קרשקש על הצד הפוליטי של הגאולה, ועל היות בני בית שני משועבדים למלכי פרס. 'הפקידה' נתפסת כגאולה חלקית מצד ה' — יצירת מצב של התעוררות חלקית בעם שה' נענה לה — אבל אין כאן התעוררות אקטיבית של הקב"ה לגאול את ישראל. מכאן מתבקש שעל ישראל להמנע מלנסות לקדם את הגאולה בדרכים אנושיות — של פעולה מדינית — שכן גאולה כזו אינה גאולה של ממש, שלא לדבר על נסיונות של מרידה או עשיית מעשים המנוגדים לרצון השלטונות.⁶³ אלא שלא זו בלבד שיש אצלו נימה שלילית כלפי נסיונות ארציים לקרב את הגאולה, אלא הוא אף אינו רואה את העשייה הדתית כגורם המעורר את רצון ה' לגאול. עשייה זו והחזרה בתשובה מסירות את מחיצת החטא המונע את מימוש הגאולה כשהיא מתעוררת ברצון ה', אך אינן מעוררות את הגאולה.⁶⁴

60. המינוח "אחרונים" מצוי אצלו בכינוי חכמי ספרד מראשית המאה ה־ט"ו. ראה למשל לעיל הערה 18.

61. לביאבות כא, א. וראה גם לחם כז, ב: "... וגאולת בבל לא היתה גאולה שלמה רק פקידה חלושה כמו שהסכימו המפרשים, באופן שעדין אנו בגלות הראשון"; חשק מה 3: "כי הגאולה השנית לא היתה שלימה רק פקידה חלושה כנודע".

62. רטו 3. נמצא שלפי פירושו 'היינו כחולמים' הוא לגרועות ולא לשבח!

63. ר' על כך דברי בציון לד (תשכ"ט), עמ' 73—74 והערה 181 ועמ' 75—76.

64. חשק קג 1: "מדוע באתי וכו' [ואין איש קראתי ואין עונה] ואמר שסבת מניעת הפדיון הוא יען אשר באתי כלומר כי לפעמים הגיע זמן קץ מיועד אם היו ישראל שבים מעצמם אלא שחטאתיהם

דעתו זו מתבררת יפה בבואו לדון בתקוות המשיחיות הקונקרטיות וביחסו אליהן. כמדומה שאף בזה שזורים ומקושרים דבריו בבעיית היאוש מן הגאולה. כשם שבעצם העמדת העקרון המשיחי בצל עקרון הנחמה ובראיית ימי בית-שני כימים שלא היתה בהם גאולה (בעקבות קודמים לו) הוא מגיב ומבקש לפתור את שאלת היאוש מן הגאולה, כך הוא כמדומה גם ביחסו לחשובי הקץ, אלא שכאן מצוי גורם נוסף, והוא עמדתם של אלה שהיו מנוגדים תכלית הניגוד למיזאשים — אלה שביקשו לראות במאורעות דורם סימן ורמז לגאולה קרובה. תקוותם של אלה ואמונתם בגאולה חזקה היתה, אלא שאף כאן עשויה היתה תקווה יתירה להביא לידי יאוש גמור.

ג. חישובי קץ וזמן הגאולה

ביחסו של של"ה לחישובי קץ והתכונה לקראתם ניכרות שתי גישות העומדות זו לצידה של זו. עקרונית סבור הוא שאין מקום לחישובי קיצין ו"אין לפשפש ולדעת סבה לאורך הגלות והחרבן"⁶⁵. זמנה של הגאולה לא יכול להיוודע אצל בני-אדם⁶⁶. אולם, כמדומה, אין כוונתו בהערות אלה אלא לעתיד. לעומת זאת יחסו לחישובי הקיצין של חכמים בעבר הוא חיובי. לדבריו: "... אין ספק שהקצים אשר חשבו הקדמונים היו קצים קצובים אם היינו שבים בתשובה, אלא שאנחנו לא שבנו וה' ממתינ' עד עת בא הקץ אשר א"א שעבוד עוד הלאה ממנו"⁶⁷. הוא תולה קץ זה בתשובתם של ישראל, ומדברנ' אותם לשוב. לדבריו גם "אם תרצו לגלות קץ הצפון — שובו כי הדבר תלוי בכם בכל עת שתמצאו... והכונה לזה כי בלי ספק כמה קצים שאמרו עליהם החכמים הראשונים שבדורות כל אחד על קצו אשר המציא שהוא הקץ הצפון היו בודאי קצים מזומנים לבא בהם משיחנו, ולא טעה האומר אותם אלא שכל אותם קצים היו תלויים ג'כ בנו, והיה קץ מוכן מצד עצמו אם היינו אנחנו מוכנים לקבל ונשארונו בליל החשך כמו שהיה לרוע בחירתנו אשר לא שבנו בתשובה"⁶⁸.

מנעו הטוב ונתבטל אותו קץ מיועד ו"א ואין איש כלומר מתעורר מעצמו גם קראתי ע'י חלומות צודקים או ע'י חכמים מעוררים לישראל לשוב בתשובה, שלא יחסרו בכל דור ודור, ואין עונה להם". ועל חישובי קץ ראה להלן.

65. להם קלו, א' (ניתוחו של קטע זה ראה בציון לד' (תשכ"ט), ע' 56).

66. ראה למשל חשק קלב 3: "... ואולי סוד הקץ בגלוי לא ידעו רק משה ע"ה שנתנבא באס-פקלריא המאירה ואמנם שאר הנביאים שנתנבאו בכ"ה לא ידעוהו בשלמות", ומן העובדה שקברו של משה לא נודע למרות שניתנו בו סמנים עאכ"כ הקץ לא יכול להיוודע "ומכאן תשובה נצחת למחשבי קיצין". והשווה שם כקט 2.

67. רמג 2.

68. חשק לז 3—4. והשווה שם קג 1: "כי לפעמים הגיע זמן קץ מיועד אם היו ישראל שבים מעצמם".

לפי דעתו אפוא יש שעות יפות לגאולה והיא עשויה שתתרחש בשעות שונות ומרובות — אם יהיו ישראל ראויים לכך. חישובי הקץ של קדמונים מתפרשים כאן כשעות כושר של גאולה שהוחמצו באשמת ישראל. אי התגשמותה של הגאולה לא מפני טעותם של חכמים באה, אלא מפני חולשת ישראל.

בעקבות גישה זו לחישובי קדמונים, שהיא גישה מקובלת בספרותנו, בא גם הוא לחשוב קץ. אלא שהבדל ניכר יש בין אותם חישובים לחישובו. הוא נסמך על מאמר הזהר המפורסם שעליו נסמכו מחשבי הקצין במאה ה"ז בקבעם את הקץ לשנת ת"ח — אלא שהוא מסתפק בקביעה סתמית שעד שנת ת' לערך תבוא הגאולה ואינו נוקב בתאריך מסויים. לדבריו "הקץ הצפוי אשר לא יעבור ממנו בשום צד שהוא לפי קוצר דעתי עובר מן ארבע מאות לפרט"⁶⁹, ואין זה אלא תאריך של *ad quem*. ואף שיש שהתייחס לחישוב של ת"ח עצמו, ניכר מדבריו שלא ראה בתאריך שעה קובעת. אלא ביקש לחזק את שומעיו לצפות לגאולה שכן "הרבה קצים יש וכלם תלויים בתשובה"⁷⁰, והרבה שעות וזמנים יפים להם.

69. רעז 2.

70. חשק סג 2: "ובספר הזהר פ' תולדות יצחק במדרש הנעלם... י"ש ירצה שעם היות כי העת המזומן הוא לנו באמונה וכמו שאמר שם דסימניך בשנת היובל הזאת [ת"ח] י"ש עם כל זה צריך שהאדם יתחזק לצפות הישועות העתידות בכל יום כי הרבה קצים יש וכלם תלויים בתשובה ודוק". על חישובים ותקוות לשנת ת"ח נכתב הרבה במחקרים, וראה ג. שלום, שבתי צבי, ח"א, תל-אביב תשי"ז, עמ' 52—74; A. H. Silver, *Messianic Speculation in Israel*, Beacon Press 1959, ch. VII. אך לעומת זאת יש בחישוביו ובכלל יחסו לחישובי חכמים דמיון רב לגישתו ודעותיו של הרדב"ז שלא הרבו לדון בו. ר' למשל דבריו במגן דוד, אמשטרדם תע"ג, לט, א—מ, א (הנוסח המובא כאן הוא על פי כתבי היד 3480; 14.474 במכון לתצלומי כה"י שלייד הספריה הלאומית בירושלים), שכן כל הקטע המדבר בגאולה ובחישובי הקץ עובד ונכתב מחדש בידי ר' משה חאגיז — ולא רק הקטע המסוגר בסוגר מרובע [ויש להעיר ולתקן לפי זה את דברי צימלס במונוגרפיה על רדב"ז עמ' 12 הערה 58, וכן את לשון הציטוט אצל ג. שלום, המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי, קרית ספר ב (תרפ"ו), 269] וראה גם הערה 39 לעיל): "ואת והרי אמרו 'תפח רוחם' וכו' דע שכבר כתבתי לך למעלה כי לא נאמר זה אלא על אלישע אחר וכיוצא בו שטועים בחשבונם ויוצאים מן הכלל ומתיאשין מן הגאולה ואם יעבור זמנו וחשבונו יבעט בקונו ואומר אין עוד תקוה לשונאי ישראל אבל החושב את הקץ ואם יתמהמה יחכה לו ואומר כי בא יבא לא יאחר אין זה בכלל קללה זו שהרי חכמים גדולים וצדיקים חשבו את הקץ וכבר עבר זמנם וחשבונו ואינם בכלל קללה זו ומי לנו גדול מהרמב"ם ז"ל שאמר בשנת ק"יח יבא משיח וכלם כוונתם לטובה לעורר ולחזק לב יעפי הגליות ולא דחקו את הקץ ולא בעטו בקונם ואפשר שלא טעו בחשבונם והחטא גרם להאריך זמן הגאולה... וכבר ראיתי בזמננו זה (כך!) חכם אחד קדוש מדבר וחבר מאמר אחד וקראו משרא קטרינ' והביא כמה ראיות כי בשנת ר"ץ יהיה (כך!) הגאולה וכבר עלו עשבים על לחייו ועדיין בן דוד לא בא ואיפשר שחטא גרם. וכל מה שכתבתי הוא ליישב דברי הרב אבל מה שאני מאמין כי בגלות הרביעי הזה קץ שם לחשך ואפי' שיגרם החטא לא יעבור הזמן אשר קצב ואם זכו יחישנה... הכלל העולה מדברי אלה כי ימות המשיח לא יהיה פחות מת"ר שנה ובמאה הרביעי של אלף הששי יהיה זמן הגאולה ואנחנו לא נדע

בדרשותיו הוא מזכיר חישובי קצין שלא נתקיימו ומפרש אותן על שעות שהגאולה יכולה היתה להתרחש בהן ולא נתגשמה.⁷¹

הבחנה זו שהוא מבחין בין חוסר התועלת לחשב קצין מכאן, ומתן מועד לקץ מכאן, ואפילו יהיה כללי ביותר, ניתן היה להבינה אילו יכולנו לפרש דבריו כמכוונים לקיצין של 'בעתה' מכאן 'ואחישנה' מכאן⁷², אלא שאין הוא מבחין כך. לדעתו המועד האחרון של הקץ אינו ניתן לידיעה אנושית⁷³ ודווקא לו הוא מתיחס בדבריו, בעוד שהחישובים הקושרים הגאולה בכושרם של ישראל להגאל הם דווקא חישובי חכמים קדמונים שנתבדו, ואלו מותרים וראויים לדעתו. נמצאת אומר — אין חישוב שאינו ראוי ושאינו אפשרי.

בצד גישה זו מצוייה אצלו גישה אחרת העשויה להסביר יפה תמיהה זו. לדעתו חישובי הקץ אינם אלא אמצעי לנחמה ואין להתיחס אליהם כאל דבר העשוי אמנם להתממש בשעה הידועה. המטרה היא למנוע "... יאוש בלבבות השומעים ... וגם בעבור כך רוב הרבנים היו מחשבי קיצים כלם קרובים לזמנם כדי להחזיק לבב בני עמנו שיצפו לישועה הקרובה לבא עליהם, ואם לא באה הישועה באותו קץ המחושב יחשבו אחר כמו כן קרוב"⁷⁴. דומה שניסוחו הוא מופלג בגישתו הרציונלית לחישובי הקץ ומעיד על חוסר אמונה בהם וראייתם כמכשיר הבא לסייע לקיומו של הציבור היהודי, כדרך שעקרון הנחמה בא לשמור על

באיזה שנה ואפי' הכי אם יתמהמה חכה לו כי בא יבא ולא יאחר ומוזה הטעם ג"כ אין אני בכלל מחשבי קיצין שאני לא גזרתי אומר בשנה פלונית יבא ...". ולכל הקטע הזה השווה את דבריו של רדב"ז על ר' עזרא וחישוביו, מגדל דוד, ה"ל, פג, ב והע' 75 להלן.

קשה להניח שיש השפעה ישירה בין רדב"ז וכתביו לשל"ה, וכמדומה באים הדברים להעיד יותר על הלכי רוח ואווירה באותה תקופה מאשר על השפעה ישירה (דמיון בינו לרדב"ז מצוי אף בתפיסת בית-שני כפקידה, בהעלאת תופעת היאוש — אם כי במימדים אחרים, ובתפיסת הגאולה האחרונה כמעשה ה' לבדו. מאידך שוני רב יש בתאור אופי הגאולה ותחיית המתים).

71. וראה למשל דבריו על חישוב הקץ לה' אלפים. רעז 2: "הורה שיש שני זמנים לביאת משיח-נו... וידוע שאותו שהיה נתון ביד ישראל הוא היה זמנו מן תחלת האלף החמישי..."; רלח 3: "... והנה אין ספק שאנו צריכים לשמוע לחז"ל שבקש לגלות להם הקץ כי לז'א את אשר יקרא אתכם באחרית הימים, רוצה לומר באחרית ה' ימים, שהם אחר החמשת אלפים שנים שהם ה' ימי הקב"ה...". על חישוב זה ראה ש. אסף, תעודות חדשות על גרים ועל תנועה משיחית, מקורות ומחקרים, ירוש' לים תש"ו, עמ' 146 ואילך (ובהערה 15, שם — ובעיקר מאמרו של מארכס העוסק בענין זה).

72. הבחנותיו בין אלה רבות. וראה למשל יג 4 — יד 1; ריג 4; רטו 3; רמד 2; רפד 2. וראה למשל גם הערה 28 לעיל.

73. ראה למשל חשק נח 2: "... יען אתם אין בכם הכנה ומאסתם בקדוש ישראל והוא למען בריתו לא יוכל לעזוב אתכם צריך לו שיחכה וימתין עד עת הקצוב שהוא בעתה שאז יחון אתכם ואז 'רורם' רוצה לומר יסלק מדת דינו למעלה ולא יפשפש במעשיכם רק למען כבודו ירחמכם 'כי אלי' משפט ה' לשפוט אתכם כדרככם בכל הזמן שאינכם שבים אליו. האמנם בסוף הימים אין הדבר תלוי בתשובה רק 'אשרי כל חוכי לו' עד בא עתה ממש הידועה להשם לבדו יתברך שמו".

יהדותם. ודאי, אין כאן פקפוק בעצם בואה המעוֹתֵד של הגאולה — אך יש כאן דעה ברורה על תוקפם ומטרתם של החישובים — אותם חישובים שלעיל שמענו שעשויים היו להתגשם, אילו היו ישראל ראויים לכך. לא זו בלבד, אלא שלדעתו מניעי החכמים מחשבי הקיצין היו מניעים אלה — ואף הם לא ראו בחישוביהם ענין מהותי, וכשנתבדה חישובם, חישבו קץ אחר "כמו כן קרוב" ! כדי לחזק לב הציבור⁷⁵.

לכאורה ענין לנו בהזכרה בודדת שאין בה כדי להכריע. אולם כבר הובאו דבריו⁷⁶ על חובת חכמים להוכיח את הציבור ולנחמו כדי שלא יבוא לידי יאוש ולדבריו "אולי לזה כיוונו המחשבי קצים שעמדו בכל דור ודור מהחולפים"⁷⁶.

יתירה מזו הדברים שהבאנו בתוך דרשה לרבים נאמרו, בשבת נחמו שנת של"ג בקהל פרובינסיא⁷⁷, והם חוזרים ונאמרים בתוספת הסבר באותה שבת בקהל אבורא — מן הקהלים הגדולים של שאלוניקי, בשנה שלאחריה — של"ד⁷⁷. על-כרחך אתה אומר — אין כאן מקרה אלא שיטה. לדעתו אין החכמים הללו אלא מנחמים ואפשר שהם עצמם לא האמינו באותו קץ שקבעו. חישובי הקץ הופכים אפוא מכשיר בידי החכם, מנהיג הציבור הרציונלי המבקש אמצעים לעודד את צאן מרעיתו. על-פי דרכו, אפוא, אין לראות בתאריכים תאריך מחייב, על-כן מובנת גישתו יפה.

דומה, שלדעתו כל שעה יפה להיגאל — ובלבד שיהיו ראויים לכך (ר' בהע' 70), קביעת זמנים אינה מהותית כלל, אלא מכשיר היא ביד מנהיג הציבור, וכך כנראה רואה אף הוא את חישובו שלו לראשית שנות הת'.

לכאורה, די הוא שנקבע קשרה האמיץ של דעה זו לתפיסתו את האמונה המשיחית (ר' סעיף ב לעיל) — שתיהן באות כדי לסעוד את האדם מישראל בגלותו ולמנוע את היאוש הרווח בציבור והעשוי להתעורר בכל דור. ממילא יתברר שעל-אף אמונתו שלו במשיח ובגאולה, משעבד הוא אותה ומתאים גם את יחסו לחישובי הקצין לתנאים השוררים

75. אף שמצינו בספרותנו קישור חישובי הקץ והדחף להם ליאוש מפני הגלות שפשה בצבור, לא מצאתי ניסוח גישה דומים לאלה בכתבי חכמים שקדמוהו (אף שאפשר והוא מצוי). גישה המקשרת יאוש לחשובים ראה למשל בספר צדה לדרך לר' מנחם בן זרח, פיררה שי"ד, מאמר חמשי, כלל שלישי, פ"ד: "... כי בעונות גלינו מארצינו ואחרו עקבות משיחנו ואם גדולים וגאונים קצבו זמן כר' סעדיה גאון ור' שלמה בעל הפירושים ורמב"ן הכריח אותם הזמן ואנשי הדור לחזק לב נמהרים ואע"פי שהרהרו אחריהם רבים אחר שעבר הזמן שקצבו והוא זמן קי"ח שנים מהאלף הששי, לא כן הדבר ...". (והשווה לו דברי הרדב"ז הנ"ל בהערה 70) ומעין זה מצוי כבר אצל הרמב"ם (אגרת תימן, מהד' א.ש. הלקין, ניו יורק תשי"ב, עמ' 64—65) בדבריו על חישובי רס"ג.

76. ראה לעיל עמ' 198 והערה 16.

77. רפג 4: "... יוכן כל הנביאים תמצאם שסמכו וצרפו מיד אחר תוכחותיהם דברי נחמות תמיד כאמור. וכולי האי ואולי לא יצמח יאוש בלבבות ההמון כמו שנאמר ולזאת הסבה כמו כן רוב החכמים העוברים היו מחשבי קצים וכלם חשבו הקץ שיהיה קרוב לזמנם למען החזיק בלבבות ההמון שיהיו מצפים ומחכים הקץ כי אולי אם היו מפליגים ומרחיקים אותו מזמנם היו מתאשים ממנו".

בציבור. מכאן מעמדה הדחוק של האמונה במשיח בתפיסתו ומכאן גם גישתו המעניינת לחישובי הקץ, גישה שיש בה דמיון מפתיע לדעת חוקרים מודרניים והנובעת מאישיותו ודעתו ומושפעת מזמנו.

אולם כמדומה דחף מיוחד היה לדבריו אלה ודומה שבהקשרו יש להבינם. הכוונה היא לאמונה הרווחת בקבוצי יהודים במקומות שונים במאה ה"ז על הגאולה שתתרחש בשנת של"ה. חכמים והוגים באיטליה ובארץ-ישראל חישבו קיצין לשנה זו והיתה ציפיה בקרבם למאורעות שיבשרו את הגאולה. ידיעה על חישובים אלה היתה גם לכמה מחכמי שאלוניקי⁷⁸ — ואף שלא מצינו עדות לציפיה משיחית בציבור בתקופה זו בשאלוניקי, כמדור מה שענין יש בכך שדבריו של של"ה על תפקידם של הקיצין וחישוביהם נאמרו בסוף שנת של"ג ובסוף שנת של"ד — שבועות מעטים לפני של"ה. דומה שלא נרחיק לכת אם נראה בכך תגובה אפשרית להתעוררות של צפיות לקץ קרוב. אם אמנם כן הוא⁷⁹, הרי דבריו על החישובים מכאן, וחישובו שלו לשנת ת' מכאן עשויים לבוא כתגובה על דחיקת קץ שלא ראה אותה בעין יפה. ממילא יובן יפה מה ראה לומר בציבור דברים כגון אלו על חישובי הקץ שעה שהוא רואה בהם מקור נחמה לציבור. הלא יש בדבריו אלה, שיפים הם לצנועים, כדי להגביר את היאוש עוד יותר!⁸⁰

יש כאן אפוא הטפה לתקווה המשיחית ולאמונה בגאולה העשויה לבא בכל שעה. אך עם זאת יש כאן הטפה חד משמעית כנגד כל אפשרות של גאולה קרובה וכנגד כל מעשה המבקש לקרב את הגאולה בדרך מן הדרכים. אפשר שישודרה של גישה זו הוא בחשש מפני המתיאשים מכאן ומפני דוחקי הקץ מכאן תוך כדי נסיון לשמור ולטפח את האמונה בגאולה כתריס בפני ההמרה. זו היא כפי הנראה אף הסיבה לכך שהוא מתקיף את דמויו של יהודה הלוי על ישראל שהם "כעצמות יבשות" לעומת האומות שהן "כצורות מצוירות בכותל". לדבריו "הדמיון הזה... אינו צודק כי חס ושלום האומה הישראלית אינה נמשלת למת ולא לעצמות חס ושלום, אלא הם דומים לחולה שהכביד חוליו אך לא הותך הלחות השרשי העצמי שבו, ולכן יש לו תקוה להרפא"⁸¹. דברים אלה מכוונים ישירות כנגד

78. ראה ד. תמר, הציפיה באיטליה לשנת הגאולה של"ה, ספונות ב (תשי"ח), עמ' סא—פח. על שאלוניקי, שם, עמ' סה—סז. ועל א"י — הנ"ל, האר"י והרח"ו כמשיח בן יוסף, ספונות ז (תשכ"ג), עמ' קסט—קעז. והשווה דברי רי"צ ורבלובסקי, תקון תפלות לרבי שלמה הלוי אלקבץ, ספונות ו (תשכ"ב), עמ' קלט, והערה 7.

79. והדבר צריך עיון ובדיקה על פי מקורות אחרים משאלוניקי בשנים אלה, ולפי שעה לא העלתה בדיקתי מקורות נוספים לכך.

80. ושם בכך יש להסביר גם את ההבדל בלשונו בין דבריו בדרשותיו (ראה הערות 74, 77) לבין לשון "אולי" בפרושו לישעיה (ראה הערה 76).

81. פח 2—3 — ראה שם בפרוטרוט. והשווה ל'רנה 2—3. וראה לעיל הערה 29, והשווה עמ' 213 והערה 82. לא חסרת הענין היא העובדה שאף ר' יוסף אלבו בספר העקרים מתאר את מצבם של ישראל כקרובים למיתה (ראה במאמר ד, פרק נ).

טעונם של מיואשים "ואומרים כל בית ישראל יבשו עצמותינו ואבדה תקותינו"⁸². הקריאה הנרגשת, "חס ושלום", מעידה יותר מכל על יחסו הרגשי לכל הקרוב לקיומו הדתי והלאומי של עם ישראל, יחס שהשפעה לו גם על הגותו העיונית והרציונלית. מאידך גיסא אין לראות בעמדתו ביטוי לאמונה רופפת במשיח, וכנים הם דבריו⁸³ על תקוותו לגאולה קרובה: "...כאשר תראו שהצרות ירבו וישטפו 'כנהר' אז תדעו ש'רוח ה' נוססה בו' בגואל 'ובא לציון' וכו' ואל זה אנו מקוים בדורנו זה כי אפפו עלינו רעות עד אין מספר, ה' יאמר די לצרות עמו למען שמו"⁸⁴.

82. ראה עמ' 27 והערה 8 והשווה בקטע שלנו — פח 2: "...כי כל בית ישראל המה הנה אומרים יבשו עצמותינו...".

83. הנסמכים על מאמר חז"ל בפרק חלק: אם ראית דור שצרות רבות באות עליו וכו'.

84. חשק קכו 4. "וכאשר יראה בעיניו יביא התשועה" (רלה 2 וראה ציון לד (תשכ"ט), עמ' 79, הערה 200) — ולא ישראל יביאה.